

Orta əsr əlyazmalarında nəhvin oxşar və fərqli bölgüləri

Zaur Hacıyev

AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. Azərbaycan.

E-mail: zaurhaciyev82@mail.ru

Annotasiya. Nəticə olaraq qeyd edək ki, orta əsr dilçilik əsərlərində nəhvin bölgüləri müxtəlif cür sıranlamış, bəzən də özündən əvvəlki dilçilərin yolu ilə gedərək ənənəvi qrammatikada olduğu kimi verilmişdir. XIII-XIV əsrlərdə yaşamış görkəmli ərəb dilçisi Əhməd bin Əli ibn Məsud “Mərahul-ərvah” əsərində sələfi, XII əsr dilçi alimi əz-Zəməxşərinin bölgü ənənəsini davam etdirmişdir. XIV əsrdə yaşamış məşhur ərəb dilçisi İbn Hişam isə özünün məşhur dilçilikdən bəhs edən “Muğnil-ləbib” əsərində tamamilə, özündən əvvəlki dilçilərin əsərlərində rast gəlinməyən bir üsul seçmişdir. Beləliklə, orta əsr ərəb dilçilərinin yaradıcılığında xüsusi yer almış “ən-Nəhv”in oxşar və fərqli araşdırmalarına rast gəlirik.

Açar sözlər: dilçilik, termin, nəhv, morfolojiya, sintaksis, əlyazma

Məqalə tarixəsi: göndərilib – 03.03.2022; qəbul edilib – 17.03.2022

The similar and distinctive division of syntax in medieval manuscripts

Zaur Hacıyev

Institute of Manuscripts named after Mahammad Fuzuli of ANAS. Azerbaijan.

E-mail: zaurhaciyev82@mail.ru

Abstract. As a conclusion, it can be noted that the division of syntax was ordered in a different way in medieval linguistics, whereas sometimes was presented as in traditional grammar due to previous linguists. The prominent arabic linguist who lived in the XIII-XIV centuries Ahmad bin Ali ibn Masud carried on the classification tradition of his predecessor az-Zamakhshary, the XII century linguist, in his work called “Marahul-arvah”. The outstanding arabic linguist Ibn Hisham chose a completely new method in his well-known work “Mughnil-labib “that deals with linguistics, not found in the works of previous linguists. In summary, we can come across similar and distinctive research of “an-Nahv “that takes notable place in the creative work of medieval arabic linguists.

Keywords: linguistics, term, nahv, morphology, syntax, manuscript

Article history: received – 03.03.2022; accepted – 17.03.2022

Giriş / Introduction

Ümumi dilçilikdə “termin” və “terminologiya” anlayışları artıq çoxdan dilçi mütəxəssislərin diqqət mərkəzində olduğundan onun mahiyyəti haqqında müxtəlif və bir-birindən fərqli müddəalar irəli sürülmüşdür. Terminşünaslığın əsas anlayışı olan “termin”in (latınca “termi-

nus” – sərhad deməkdir) vahid tərfi yoxdur. Ayırı-ayrı tədqiqat əsərlərində “termin” anlayışına, onun mahiyyətinin izahına müxtəlif nöqteyi-nəzərdən yanaşılmış, terminin bu və ya digər əlaməti önə çəkilməklə ona fərqli münasibət bildirilmişdir.

Əsas hissə / Main Part

Ərəb “nəhvini” (qrammatika elminin) mənşəyi, nə vaxt yaranması, ümumiyyətlə, əvvəlcədən mövcud olub-olmaması haqqında bir sıra nəzəriyyələr mövcuddur. Hər şeydən əvvəl qeyd etməliyik ki, ərəb qrammatika elmi əksər dilçilərin fikrincə, islamın birinci yüzilliyində yaranmışdır. Bəzi dilçi alim və mütəxəssislərin fikirlərinə görə isə ərəblər həmişə söhbət edərkən ərəb dilinin qanunlarına riayət etmiş, ərəb nəhvi hələ qədim zamanlardan onlarda mövcud olmuşdur. Zaman keçdikcə nəhv (qrammatika elmi) ərəblər arasında unudulmuş, lakin islamın gəlişi ilə o, yenidən doğulmuşdur [3, s.107-108].

Ərəb dilçiliyi Çin, hind və yunan dilçiliyindən sonra yaranmasına baxmayaraq, onlara nisbətən sürətlə və qüvvətlə inkişaf etdi. Ərəb dilçiliyinin inkişafına bir neçə faktor kömək etdi. Onlardan:

1) İslam dininin meydana gəlməsi. İslam ehkamına görə həm bu, həm də axirət dünyası üçün yeganə qabil dil ərəb dilidir. Ona görə də hamı ərəbcə öyrənib danışmalıdır.

2) Ərəb alimləri özlərindən əvvəl yaranmış dünya dilçilik məktəbləri ilə tanış idilər. Buna görə də həm onlardan səmərəli surətdə istifadə edir, həm də metodik cəhətdən onlara əsaslanırdılar.

3) İslam dini ərəb aləminə yeni mədəniyyət gətirdiyi kimi, elmin bütün sahələrinin inkişafı üçün də şərait yaratmışdı. Buna görə də ərəb alimləri Aristotelin “Poetika”sını və hindlilərin “Kəlilə və Dimnə” əsərini ərəbcəyə çevirib Şərqdə tərcümənin əsasını qoydular.

4) Ərəb dilçiliyi əvvəllər iki məktəbdən (Kufə və Bəsrə) ibarət idi. Bu məktəblər sonralar birləşərək vahid Bağdad dilçilik məktəbini yaratdı ki, bu da ərəb dilçiliyinin inkişafına öz təsirini göstərməyə bilməzdi.

5) Ərəb olmayan alimlərin də öz tədqiqatını ərəbcə aparması ərəb dilçiliyinin inkişafında böyük rol oynayırdı. Bu problem, müəyyən mənada təəssübkeşlik duyğuları da doğurmuşdu.

BDU-nun “Ərəb dili kafedrası”nın müəllimi, professor İsmayıl Şəmsin 1983-cü ildə çapdan çıxmış “Klassik ərəb dili morfoloqiyasının

əsasları” (I cild) kitabında ərəb dilçiliyi ədəbiyyatında dilçiliyin 13 elmə bölündüyü qeyd edilir [1, s.2]. Kitabda göstərilir:

“Ərəb dilçiliyinin əhatə etdiyi elmlərə ərəb dilində العلوم العربية (əl-ulum əl-arabiyyə) “ərəb dili elmləri” deyilir. Ərəb dilçiliyi ədəbiyyatında dilçiliyə aşağıdakı elmlər daxildir:

1. Morfoloqiya (علم الصرف)
2. Sintaksis (علم الإعراب, علم النحو)
3. Orfoqrafiya elmi (علم الرسم), yaxud (علم الخط)
4. Stilistika elmləri (علوم البلاغة). Bura üç elm daxil edilir: علم المعاني, علم البديع və علم البيان
5. Əruz elmi (علم العروض)
6. Qafiyə elmi (علم القوافي)
7. Şeirşünaslıq elmi (قرض الشعر)
8. Nəsrşünaslıq elmi (الإتشاء)
9. Ədəbiyyat tarixi (علم تاريخ الأدب)
10. Leksikologiya (علم متن اللغة)”. (1, s.2)

Daha sonra müəllif qeyd edir: “Bu elmlərdən ən əhəmiyyətli morfoloqiya və sintaksis elmləridir ki, birlikdə “قواعد العربية” yaxud “قواعد اللغة العربية” adlanır”.

Təxminən hicrətin ikinci əsrinin axırınadək ərəb dili qaydaları elmlərinə (morfoloqiya və sintaksis) birlikdə “علم النحو” (ilmu-n-nəhv) “nəhv elmi” deyilirdi və morfoloqiya ilə sintaksis elmləri bir-birindən ayrılmırdı. Ərəb dilçiliyi inkişaf etdikcə bir çox morfoloji qaydalar, o cümlədən sözlərin müxtəlif formalara düşməsi, fellərin təsrifi və sair morfoloqiya məsələləri geniş tədqiqat obyektinə olaraq ayrıca bir elm kimi meydana çıxmışdır.

Ərəblər də üç nitq hissəsi (isim, feil, ədat) göstərirdilər. Onlar daxili fleksiya və şəkilçi qrammatik vasitələrinə yaxından bələd idilər. Ərəb dilinin qrammatikası istər hind, istər yunan qrammatikalarından kəskin surətdə fərqlənirdi. Ərəblər hər bir sözün kökünü üç hərfdə (ف, ع, ل) *görür* və onun simasında ərəb dilinin qrammatik quruluşunu izah edirdilər. Ərəb qrammatikasının üç hərf əsasında فعل (feil) izahı bu gün də davam edir.

Belə ki, ərəb dilində irihəcmli və mürəkkəb sözdüzəldici və sözdəyişdirici sistemə malik

olan felin ən sadə, ilkin və əsas struktur tipi فَعَلَ, فَعِلَ və فَعَّلَ formalarında çıxış edir فَعَلَ şəkilli fellər çox vaxt iş və ya hərəkət, فَعِلَ şəkillər az, فَعَّلَ şəkillər isə çox davam edən hal və ya vəziyyət bildirir.

Ərəb dilçiliyində “النحو” (ən-Nəhv) adlanan qrammatika kitablarının klassik tərtibatı demək olar ki, ənənəvi olaraq qorunub saxlanılır. Nümunə üçün əsərlərini ərəb dilində yazmış X əsr (v.997) dilçi alimi Əbu Abdullah Məhəmməd ibn Əhməd ibn Yusif əl-Xarəzminin “مفاتيح العلوم” (“Məfatuhul-ulum”) əsərinin “ən-Nəhv” babını nəzərdən keçirək. Əsərin üçüncü babı olan bu hissə on iki fəsildən ibarətdir.

Birinci fəsil nəhvin başlanğıcı (mənbələri) və yazı qaydaları ilə bağlı dilçilərin ümumi rəyləri (münasibətləri) (في مبادئ النحو ووجوه) (الاعراب على مذهب النحويين عامة) haqqındadır.

İkinci fəsil yazı qaydalarının şəkilləri (növləri) və Xəlil ibn Əhməd haqqında nəql olunanlara tabe olanlar haqqındadır (في وجوه) (الاعراب وما يتبعها على ما يحكى عن الخليل بن احمد)

Üçüncü fəsil yunan filosoflarının məktəbinə görə yazı qaydaları haqqındadır.

Dördüncü fəsil adların (təlimatı, göstərişi) endirilməsi haqqındadır (في تنزيل الاسماء).

Beşinci fəsil adların qaldırılması üsulları (yolları) haqqındadır (في وجوه التي ترفع بها) (الاسماء).

Altıncı fəsil adların təyin edilməsi haqqındadır (في وجوه التي تنصب بها الاسماء).

Yeddinci fəsil adların yiyəlik hala salınması üsulları haqqındadır (في الوجوه التي تخفض بها) (الاسماء).

Səkkizinci fəsil ismin özündən əvvəlkinə tabe edilməsi üsulları, qrammatik təhlil yolları haqqındadır (في الوجوه التي يتبع بها الاسم ما قبله في) (وجوه الاعراب).

Doqquzuncu fəsil feillərin endirilməsi haqqındadır (في تنزيل الافعال).

Onuncu fəsil feillərə aid edilən ədatlar (və ya qoşmalar) (hərflər) haqqındadır (في الحروف) (التي تنصب الافعال).

On birinci fəsil feilin əmr formasını düzəldən hərflər haqqındadır (في الحروف التي تجزم) (الافعال).

On ikinci fəsil lətifələr (qeyri-adi hadisələr) haqqındadır (في النواذر).

Artıq qeyd etdiyimiz kimi, birinci fəsil nəhvin başlanğıcı (mənbələri) və yazı qaydaları ilə bağlı dilçilərin ümumi rəyləri (münasibətləri) haqqındadır. Xarəzm fəslin şərhini belə verir:

“Bu sənət (ixtisas) yunanca “ğramatiqa”, ərəbcə “ən-nəhv” adlanır. əl-Kəlam üç şeydir: İsim – Zeyd, Əmir, eşşək, at kimi. Feil – məsələ, “daraba” (vurmaq), “yadribu” (vurur); “məşə” (getmək), “yəmşi” (gedir), “marida” (xəstələnmək), “yamridu” (xəstədir). Hərflər – qoşma-məna gətirir. “həl” –mı, -mi, -mu, -mü; “qad” (artıq), “bəl” (lakin) kimi. Kufə əhli məna qoşmalarını “əl-ədavat” adlandırırlar. Məntiq əhli ər-Rıbatat (bağlayıcı) adlandırırlar. “ən-Nə’t” təyin (sifət). Sən deyirsən ki, “Zeydu-t-tavilu” (ucaboşlu Zeyd). Burada “uzun” sözü nə’tdir. Sifət adlanır. əl-Xəbər; Sən deyirsən ki, “Zeydun tavilun” (Zeyd uzundur). Sənin dediyin “uzun” sözü xəbərdir. Qiraət üçün sözlərin sonunda lazım olan hərəkətlər üçdür: “raf’un”-sözü adlıq hala salan (hərəkə); “nasbun”-sözü yiyəlik hala salan (hərəkə); “xəfdun”-sözü yönlük hala salan (hərəkə). Həmçinin “damma”, “fəthə”, “kəsərə” də adlanırlar.

XII əsrdə yaşamış Əz-Zəməxşərinin “الانموذج” əsəri ərəb dilinin qrammatikasına həsr edilmiş bir dərslik kimi müsəlman aləmində geniş yayılmışdır. Bu əsər müəllifin 1119-cu ildə yazdığı ərəb dilinin böyük elmi qrammatikası olan “əl-Mufəssəl” əsərinin ixtisar edilmiş müxtəsər variantıdır. “Əl-Ənmuzəc”ə Müsəlman Şərqiində çoxsaylı şərhələr və haşiyələr yazılmışdır [4, s.57-58].

“əl-Ənmuzəc fin-nəhv” əsərinin bir nüsxəsi AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda B-733 şifrəsi altında mühafizə olunur. Əsər 1264/1847-ci il səfər ayında Əbdülqəni Nuxəvi tərəfindən köçürülüb. Əsər məcmuənin 48b-55a vərəqlərini əhatə edir. Əlyazma həm Şərq, həm də müasir Avropa üslubunda səhifələnmişdir.

Yuxarıda dediyimiz kimi, əsər ərəb qrammatikasıdan bəhs edir. Zəməxşəri də nitq hissələrini üç qrupa bölür: isim, feil, köməkçi nitq hissələri. Mövzunu həmin bölgüyə əsasən tədqiq edir.

1. باب الاسم

2. باب الفعل

3. باب الحروف (7)

Zəməxşəri əsərdə kəmiyyət kateqoriyasını belə izah edir: isim təkdə olanda məs.: رجل (bir kişi) sözünü verir, feilləri təkdə götürdükdə nümunə kimi ضَرَبَ ((vurmaq) “Bir nəfər vurdu”) feilini, köməkçi nitq hissəsi kimi قد (artıq) köməkçi hissəciyini göstərir. Daha sonra müəllif زيد ضَرَبَ (Zeyd vurdu) verir və göstərir ki, bu artıq cümlədir və burada isim və feil hər ikisi işlənmişdir.

Zəməxşəri باب الفعل bölümündən danışarkən əvvəlcə feillərin keçmiş və indiki-gələcək zamanlarda təsrifini verir: قد ضَرَبَ (O (müz.) vurdu), سوف يَضْرِبُ (O (mütləq) vuracaq), سوف ضَرَبْتُ (O (mütləq) vurmayacaq), لا يَضْرِبُ (Sən (müz.) vurdun), ضَرَبْتُ (O (müən.) vurdu).

Daha sonra müəllif feillərin المتعدى (təsirli feillər), المبتدئ للمفعول (təsirsiz feillər), غير المتعدى (təsirsiz feillər), افعل الممدح (افعال المقاربة، الافعال الناقصة، افعال القلوب، والذم) növünü sadalayır.

Feilin zamanlarından bəhs edərkən əsasən (forma etibarilə) iki zamanın olduğunu qeyd edir:

الماضي (keçmiş zaman) haqqında danışan müəllif keçmiş zamanın özünə belə tərif verir: “O, sənin zamanından əvvəlki zamanda baş vermiş (hərəkəti) nəzərdə tutur”. Misal olaraq ضرب (vurmaq) felini verir. Əgər inkarı bildirərsə, onda sukun və dammaya ehtiyac yoxdur.

المضارع –ya (indiki-gələcək zaman) gəlincə, feilin indiki-gələcək zamanında (şəxsə görə artırılan) dörd prefiksi nəzərdə tutur. Məs.: افعل (indiki-gələcək zamanı bildirir). Bu forma indiki-gələcək zamanı bildirir. Müəllif burada vurğunun bu prefikslərin üzərinə düşdüyünü qeyd edir. Prefikslər şəxsə görə dəyişir. Məs.: زيد يضرب (Zeyd vurur) cümləsini verir. Yəni يضرب feilinin içində də şəxs var.

إن (indiki-gələcək zamanı bildirir) kimi köməkçi nitq hissələri ilə işləndikdə də feil indiki-gələcək zamanda olur. Məs.: إن يخرج (v.85).

Beş köməkçi nitq hissəsindən sonra indiki-gələcək zamanda şəxs əvəzlilikləri işlənir: حتى (ilə”, “ilə”, “ləm”, “ilə” mənasında olan “au” diftonqu, “cəmin vavı”, “fə”)

Altı hala münasibət bildirdikdə (feilin yanında) şəxs əvəzlilikləri işlənir: الأمر والنهي والنوع

والإستفهام والتمنى والعرض (Təsdiq və inkar, modal sözlər, sual ədatı, arzu forması və təsəvvür etmə).

XIII-XIV əsrlərdə yazılmış əsərin əlyazma nüsxəsi AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda B-4886/25825 şifri altında mühafizə olunan ərəb dilçiliyindən bəhs edən əsərlərdən biri də Əhməd bin Əli ibn Məsudun مرااح الارواح “Mərahul-ərvah” əsəridir. Osmanlı mədrəsələrində dərs vəsaiti kimi istifadə edilmiş əsər “Mərah” da adlanır [8]. Müəllifin doğum tarixi məlum olmasa da, ölüm tarixi təxminən XIV əsrin əvvəllərinə aid edilir. Əsərə çoxlu sayda şərhlər yazılmışdır. Dinqöz adı ilə məşhur olan Mövlə Əhmədin şərhini çox faydalı və mötəbər bir şərhdir. Daha sonra əsəri Tacəddin Əbdülvəhhab bin İbrahim əş-Şafii şərh etmiş və şərhini “Fəthul-fəttah fi şərhimirah” (فتح الفتاح فى شرح المرااح) adlandırmışdır. Əbdürrəhim bin Xəlil ər-Ruminin əsərə yazdığı şərh Dinqozun şərhindən müxtəsər bir şərhdir (الحمد لله الذى اطلعنا على كتابه بالعلوم العربية). Mövlə Həsən Paşa ibn Əlaəddin əl-Əsvadın kəlmələri ilə başlayan mücərrəd bir şərhdi (الحمد لله الذى صرف افكار قلوبنا الخ). Sinan və Süruri adı ilə məşhur olan Mövlə Mustafa bin Şaban (ölüm tarixi h.969/m.1561) əsərə orta-həcmli şərh yazmışdır. Mövlə Musnəfikin şərhini daha iri həcmliyədir. O, Əbul-Fəthin Camiədəki kitab xəzinəsindədir (Şərhin əvvəli الحمد لله المتقدس عن الادغام الخ). İbn Hilalın əsərə yazdığı şərh “Şərhul-Mirah” (شرح المرااح) adlanır. Əbu Fəllaha aid edilən şərhini isə İbn Kamala məxsus olduğu bildirilir. Onun türk dilinə tərcüməsi “Reyhənul-ərvah” (ريحان الارواح) adlanır. Şərh miladi ilə 943 (m.1536)-cü ildə Ramazan ayında tamamlanmışdır. Əllamə Bədrəddin Mahmud bin Əhməd əl-Eyni əl-Hənəfi (ölüm tarixi h.855/m.1451) əsərə yazdığı şərhini “Miləhul-ərvah” (ملاح الارواح) adlandırmışdır. Bu, on doqquz yaşlı müəllifin ilk əsəri idi. Onun şərhlərindən biri də “Rəvahul-ərvah”dır (رواح الارواح). “Əz-Zəməir”in müəllifindədir. Ola bilsin ki müəllif Mövlə Sinanəddin Yusif adı ilə tanınmış Qürrə Sinandır. Osmanlı dövlətinin alimlərindəndir.

Dinqozinin əsərə yazdığı şərhin bir nüsxəsi B-1800 şifrəsi altında AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun xəzinəsində

mühafizə olunur. Şərh əvvəldən naqis, sonu isə çətin oxunandır. Şərh 154 vərəqdən ibarətdir.

“Mərah əl-ərvah” əsərinin daha bir nüsxəsi B-733 şifrəsi altında AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun xəzinəsində Əbdülqəni Nuxəvinin kolleksiyasında mühafizə olunur. Əsər əlyazmanın 28-79 vərəqlərini əhatə edir.

Girişdə sərf elminin vacibliyinə diqqət çəkən müəllif kitabını yeddi bölümə ayırmışdı. Birinci bölümdə müəllif feillərin 7 (yeddi) növünü göstərir:

1. الصحيح Salim (qaydalı) feillər
2. المضاعف Mudaaf feillər
3. المحموز Həməzəli feillər
4. المثال Misal feillər
5. الأجوف Boş feillər
6. الناقص Naqis feillər
7. اللفيف Ləfif feillər

Əsər 7 babdan ibarətdir.

Birinci bölüm səhih feillər haqqındadır. Səhih feillər dedikdə (ل, ع, ف) fə, ayn, ləm kök hərflərin yerində zəif və naqis hərflər və həməzə işarəsi işlənməyən feillər nəzərdə tutulur (B 4620, v.24a). Müəllif birinci bab səhih feillərdən danışarkən qeyd edir:

الباب الاول في الصحيح هو الذي ليس في مقابلة الفاء والعين واللام

Səhih feillər bölümündə müəllif feilin zamanları, təsdiq və inkarı (في الأمر والنهي), ismi-fail, ismi-məful haqqında da məlumat verir.

Müəllif ikinci bölüm mudaaf feillərdən danışarkən qeyd edir ki, iki müdaaf hərfdən başqa üçüncü hərf də zəif olur. Ancaq müəllif burada misal vermir.

Üçüncü bölüm məhmuz (həməzəli) feillər haqqındadır. Müəllif həməzəli feilləri qaydasız feillər qrupuna daxil edir və göstərir ki, bunlar salim deyillər. Həməzəli feillərin üç kök samitindən birinin həməzə olduğunu qeyd edir və bu bölümə müəllif həməzə dayaqlarından da danışır.

Dördüncü bölüm misal feillər haqqındadır. Misal feillər birinci kök samiti zəif olan feillərdir. Burada müəllif misal feillərin indiki-gələcək zamanı haqda məlumat verir və bu zaman baş verən fonetik hadisələr barədə də söhbət açır.

Beşinci bölüm boş feillər, ikinci kök samiti zəif olan feillərdir. Burada da müəllif boş feillərin təsərif formalarından danışır və قال (“demək”) feilini misal olaraq təsərif edir. Burada da təsəriflənən zaman baş verən fonetik dəyişmələr haqqında məlumat verir.

Müəllif sonu zəif hərflərin birindən ibarət olan feilləri naqis feillər adlandırır. Bu feillər haqqında məlumat verilərkən qeyd edilir ki, onlara ona görə naqis deyilir ki, onların nöqsanı vardır. Naqis feillərin sonuna bitişən əvəzliliklər artırılarkən, baş verən dəyişikliklərə toxunur. Burada da müəllif misallar vermir, sadəcə, bu zaman fonetik dəyişikliklər olduğunu qeyd edir.

Sonuncu ləfif feillərə misal olaraq رمي, يرمي feilini verir və وقى feilin keçmiş və indiki-gələcək zamanda məlum və məchul növlərini göstərir. Məs.: وقى keçmiş zaman məlum növdə, يوقى indiki-gələcək zamanda məchul növdə.

Müəllif digər altı bölümə qaydasız feillərdən danışır. Qaydasız feillərdə baş verən dəyişikliklər, hərf düşümləri, bu feillərin zamana və şəxsə görə hallanmalarından, hallanma zamanı baş verən dəyişiklərdən bəhs edir.

XIV əsrdə (708 h./1308 m.) Misirdə Qahirədə anadan olmuş, orada boya-başa çatmış, təhsilini də doğulduğu Qahirə şəhərində almış görkəmli ərəb dilçisi Cəmaləddin Abdullah bin Yusif bin Əhməd bin Abdullah bin Hişam əl-Ənsari (d.t.708/1309-v.t.761/1360) dövrünün ən görkəmli dilçi alimlərindəndir. əl-Əzhər Universitetində təhsil alaraq İbn Məhəmməd, İbn əs-Sərrac, ət-Tac ət-Təbrizi və Əbu Həyyənin yanında oxumuş, fiqhi və xüsusilə, ərəb dilini mükəmməl bilən bir alim kimi şöhrət qazanmışdır. İbn Hişamın şöhrəti dilçi alim kimi o qədər geniş yayılmışdır ki, müasirləri onu Sibaveyhidən də qüvvətli qrammatik hesab etmişlər. Alim 761 (1360)-ci ildə Qahirədə vəfat etmişdir.

Dilçi alimin ərəb qrammatikasından bəhs edən və ona xüsusi şöhrət qazandıran məşhur “Muğnil-ləbib an kutubil-əarib” (Ərəb kitabları haqqında ağılları zənginləşdirən) dilçilik əsəri (qısa olaraq “Muğnil-ləbib” adı ilə məşhurdur) dilçilik metodu baxımından çox maraqlıdır. Akademik Vəsim Məmmədəliyev müəllifin bu əsəri haqqında yazır: “İbn Hişamın “Muğni” (qısa olaraq belə adlanır) kitabı müəllifin özün-

dən əvvəlki ərəb qrammatiklərinin bu və ya digər məsələ barəsindəki fikirlərinin müqayisəli təhlilini verən, onları obyektiv şəkildə araşdıran və eyni zamanda ərəb qrammatika elmində XIV əsrə qədər mövcud olmamış bir çox orijinal mülahizə və müddəaları özündə əhatə edən ensiklopedik dilçilik əsəridir” [2, s.264]. Alim bu əsərində köməkçi nitq hissələrini araşdırmaq üçün sələflərinin yolu ilə getməyərək, ona qədər ərəb dilçiliyində rast gəlinməyən özünəməxsus bir üsul seçmişdir. O, ümumiyyətlə, başlıqlardan, başqa kitablarda olduğu kimi, “Nida fəslı”, “Cərr fəslı” [2, s.32-36] kimi ünvanlardan imtina etmiş, “Huruful-cərr”, “Huruful-qasəm” kimi ibarələri də başlıq kimi işlətməmiş və onları sadəcə olaraq bir yerə toplayıb, əlifba sırası ilə düzmüşdür. Məsələn, onun اللام المفرد [əl-ləm əl-mufrəd] “yalnız ləm” başlığı altında öyrəndiyi köməkçi nitq hissəsinin ədatını, ön qoşmasını və ya modal hissəcikmi olduğunu əvvəlcədən demək çətindir. Müəllif bu nitq hissəsini araşdırarkən onun neçə cür işlədildiyini izah edir. Onun izahından başa düşmək olur ki, bu nitq hissəsi müştərək nitq hissəsidir. İbn Hişam bu əsərində bu və ya digər köməkçi nitq

hissəsi barədə də söyləmiş və müxtəlif, pərakəndə şəkildə mövcud olan müddəaları bir yerə toplamış, müxtəlif alimlərin bu barədə dediklərini saf-şürük eləmiş, ya birinə, ya o birinə üstünlük vermiş, ya da heç birini bəyənməyərək onların fikirlərini rədd edərək öz mülahizələrini irəli sürmüş və bu mülahizəni çoxsaylı misallarla təsbit etmişdir.

İbn Hişam çox vaxt hərf və ədavət terminlərindən istifadə edir və bəzən onları sinonim kimi işlədir. Əksər halda hərf istilahını İbn Hişam ön qoşması mənasında işlətsə də, bu istilah altında ədatlar da öyrənilir. Məsələn, قَدْ “qad” ədatından danışarkən o, bunun həm isim, həm də ədat kimi işlənməsindən danışır və bir ədat kimi onun beş mənasını göstərir. Bunlar “güman”, “təqib” (keçmiş zamanın danışmaq momentinə yaxınlaşdırılması), “təqlil”, “təhdid”, “təksir”dir. İbn Hişam bu mənalara əl-Əxfar, İbn Asfur, əz-Zəməxşəri kimi dilçilərin əsərlərindən cəm etmişdir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, B.M.Qrande özünün “Müqayisəli tarixi aspektdə ərəb qrammatika kursu” kitabının qrammatik terminlər lüğəti hissəsində hərlərin 40-a qədər növünü göstərir [5, s.566-568].

Nəticə / Conclusion

Beləliklə, “Klassik ərəb dili morfolojiyasının əsasları” əsərində ərəb dilçiliyi on üç elm sahəsində araşdırılır. Onlardan biri də “ən-Nəhv” bölümüdür. X əsr türk alimi Əbu Abdullah Məhəmməd ibn Əhməd ibn Yusif əl-Xarəzmi “Məfatihul-ulum” əsərində “ən-Nəhv” bölümünə xüsusi yer ayırır və bu bölümü on iki fəsilə araşdırır. XII əsr alimi əz-Zəməxşəri “əl-Ənmuzəc fin-nəhv” əsərində “ən-Nəhv” bölümünü üç aspektdən: bəbul-isim, bəbul-feil və bəbul-huruf – tədqiq edir. Sonradan bu bölgü ərəb qrammatikasında ənənə şəklini alır.

XIII-XIV əsrlərdə yaşamış görkəmli ərəb dilçisi Əhməd bin Əli ibn Məsud “Mərahul-ərvah” əsərində əz-Zəməxşərinin bölgü ənənəsini

davam etdirmişdir. Feil bölgüsünə xüsusi yer ayıran müəllif feillərin yeddi növünün şərhini təqdim edir. XIV əsrdə yaşayıb-yaratmış görkəmli ərəb dilçisi Cəmaləddin Abdullah bin Yusif bin Əhməd bin Abdullah bin Hişam əl-Ənsari “Muğnul-ləbib ab kutubil-əarib” əsərində köməkçi nitq hissələrinə xüsusi diqqət ayırmış və sələflərinin yolunu davam etdirməyərək ərəb dilçiliyində rast gəlinməyən özünəməxsus bir üsul seçmişdir. Belə ki, yalnız əlifba sırası ilə düzməklə kifayətlənmişdir. Bununla da orta əsr ərəb dilçilərinin yaradıcılığında xüsusi yer almış ən-Nəhvin oxşar və fərqli araşdırmalarına qısa nəzər saldıq.

Ədəbiyyat / References

1. İsmayıl Ş.Q. Klassik ərəb dili morfolojiyasının əsasları. Birinci hissə. Bakı: ADU nəşri, 1983.
2. Məmmədəliyev V.M. Ərəb dilçiliyi. Bakı: Maarif, 1985.

3. Mirzəyeva S. Ərəb dilçilik tarixinin öyrənilməsində mövcud olan müxtəlif istiqamətlər. Bakı Dövlət Universiteti İlahiyyat Fakültəsinin Elmi Məcmuəsi, №13, 2010.
4. Şərifli Kamandar, Əbdülqəni Əfəndi Nuxəvi Xalisəqarızadə kitabxanasının kataloqu. I cild. Bakı: Nurlan, 2009.
5. Гранде Б.М. Курс арабской грамматики в сравнительно-историческом освещении. Москва: Восточная литература, 2001.
6. ابو عبد الله محمد بن احمد بن يوسف الخوارزمي الكاتب. كتاب مفاتيح العلوم، ١٨٩٥، ٣٤٤ ص.
7. B-733, الزمخشري جارالله ابو القاسم محمد بن عمر. الانموذج فى النحو، (əlyazma, AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu).
8. B-4886/25825, أحمد بن على ابن مسعود حسام الدين، مراح الارواح، (əlyazma, AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu).

Сходные и различные разделы синтаксиса в средневековых рукописях

Заур Гаджиев

Институт рукописей имени Мухаммеда Физули НАНА. Азербайджан.

E-mail: zaurhaciyev82@mail.ru

Резюме. Следует отметить, что в средневековых лингвистических трудах разделы синтаксиса расположены по-разному, иногда, согласно предшествующим лингвистам, упорядочены как в традиционной грамматике. Выдающийся арабский лингвист XIII-XIV веков Ахмад бин Али ибн Масуд в произведении «Мерахул-арвах» продолжил традицию порядка своего предшественника, лингвиста XII века аз-Замахшари. Знаменитый арабский лингвист XIV века Ибн Хишам в своем знаменитом труде по лингвистике «Мугнил-лабиб» выбрал метод, который ранее не встречался в трудах его предшественников-лингвистов. Таким образом, мы сталкиваемся с сходными и различными исследованиями «ан-Нахв», который занимает особое место в трудах средневековых арабских лингвистов.

Ключевые слова: лингвистика, термин, нахв, морфология, синтаксис, рукопись